

Az 127948 számú NKFI PD posztdoktori projekt szakmai zárójelentése
Kutatás címe: Római vallási kommunikáció a dunai provinciákban a
Principátus korában

Vezető kutató:

dr. Szabó Csaba

Tudományos segédmunkatárs

Vallástudományi Tanszék

Szegedi Tudományegyetem

A 2018. november elsején indult posztdoktori projekt a járványügyi helyzetre való rendkívüli rendelkezés miatt meghosszabbítással, 2022. január 31-én zárult. A pályázatban megjelölt célokat a projekt 38 hónap alatt sikeresen teljesítette, bár a világjárvány előtt megjelölt célok némelyikét sajnos csak online formában lehetett kivitelezni a 2020 márciusa óta tartó rendkívüli, globális helyzet miatt. Az alábbi szakmai jelentésben részletes bemutatásra kerül a projekt fő szakmai célkitűzései, elméleti és gyakorlati megvalósításai kronológiai sorrendben, valamint a projekt konkrét szakmai eredményei és várható rövid és hosszútávú szakmai és közösségi hatásai is.

A projekt főbb szakmai célkitűzései és megvalósításai (2018-2022)

A projekt alapvető célja az volt, hogy olyan átfogó alapkutatást végezzen, amely a paradigmaticusnak számító nemzetközi kézikönyvek és tanulmányok által legtöbbször elhanyagolt dunai provinciák vallási kommunikációjában használt tárgyi (régészeti) emlékanyagot és szakralizált tereit (templomait, szentélyeit, házi szentélyeit) szintézisszerűen elemzi és újraértelmezi. A dunai provinciák szisztematikus ásatásból származó vallásrégészeti forrásait (szentélyek és azok régészeti forrásanyaga) a kortárs vallástudomány módszertanán keresztül kívánta értelmezni és a Principátus-kori valláskommunikációs stratégiák dinamikáját és változásait történeti keretek között elemezni. A projekt két tudományágat, régészetet és vallástudományt kapcsolt össze (vallásrégészet), amelynek egyelőre nincs magyarországi és Közép-kelet európai hagyománya, így a projekt egyben a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszékén belül a vallásrégészet tudományos kutatóképzését is

meghonosította. A projekt fő újítása, hogy felbontja a hagyományos provinciákra fókuszáló kutatást, előtérbe helyezve egy új, a szerző által kidolgozott tértaxonómiát.

A kutatás első lépéseként 2018 őszén bemutatásra került a nemzetközi és hazai szakmai fórumokon a projekt fő elméleti és módszertani célkitűzése és elindult a kutatás egyik céljaként megjelölt nemzetközi szakmai hálózat létrehozása. Erre kiváló alkalom volt a 2018. szeptember 1-9. között Belgrádban és Viminaciumban megtartott nemzetközi Limes Kongresszus, ahol előadást tartottam és melynek programon kívüli része volt egy, vallással és római kori provinciális régészettel foglalkozó kollégák közös műhely-beszélgetése, amelyen formálisan létrehoztuk azt a szakmai hálózatot, amely a jövőbeli közös kutatások megalapozását tették lehetővé. A projekt első éve az adatgyűjtéssel telt, amely számos helyszíni (főleg magyarországi, szerbiai és romániai múzeumok régészeti anyagának fotózása és felmérése) valamint könyvtári kutatás révén történt (Bukarest, Budapest, Gyulafehérvár, Róma). A kutatás ezen fázisának fő célkitűzése a Raetia és Noricum provinciák területén kialakult szakralizált terek (szentélyek, templomok, ritkább esetben katonai szentélyek vagy villa-szentélyek) összegyűjtése, valamint az Alpok területén kialakult provinciák római hódítás előtti és utáni vallásos életének változásainak, kontinuitásának és diszkontinuitásának a felmérése és kutatása volt. 2019-ben több, nemzetközi konferencián is részt vettem Londonban, Szegeden és Kolozsváron, ahol a kutatás részeredményeit mutattam be. A projekt második évének első 2 hónapjában Berlinben a Német Régészeti Intézet könyvtárában kutattam Noricum és Pannonia szakralizált tereire vonatkozó szakirodalmat. 2020 márciusát követően sajnos a globális pandémia miatt radikálisan megváltozott mobilitási lehetőségek miatt nem volt lehetőségem, hogy a projektben kijelölt további helyszíni kutatásokat véghez vigyem, minden személyesen igyekezetem és gazdag kapcsolati hálózatom ellenére (a 2020 nyarára tervezett erfurti és frankfurti kutatási utazás az intézményvezetői beavatkozás ellenére sem volt lehetséges, mivel az Erfurti Egyetem könyvtára és a frankfurti Römisch-Germanisches Kommission könyvtára zárva maradt). 2020 folyamán ugyanakkor több, a projekthez kötődő és azt megemlítő tanulmányom is megjelent (lásd az online felületen a „Közlemények” listáját).

2021-ben hosszú szervezés és három halasztást követően sikerült megszervezni online felületen a dunai provinciák szentélyeire fókuszáló nemzetközi konferenciánkat a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszéke és az Osztrák Régészeti Intézet közreműködése révén. A nemzetközi konferencián közel húsz előadó vett részt nyolc országból és jelentős nemzetközi visszhangot keltett a szakmai fórumokon és közösségi médiában. 2021 folyamán folytattam a kutatás részeredményeinek közlését konferenciákon (online felületen sajnos) és szakmai publikációk révén. Ugyancsak 2021-ben sikerült a projekt főbb eredményeit egy

monográfia formájában összegeztem, amelyet 2021 októberében adtam le az Oxbow Books nevű oxfordi-philadelphiai székhelyű nemzetközi kiadóhoz (Csaba Szabó, *Roman Religion in the Danubian Provinces: Space Sacralisation and Religious Communication during the Principate (1st–3rd century AD)*, Oxbow Books, Oxford-Philadelphia, 2022, ISBN 9781789257830). A kiadóval kötött szerződés értelmében az angol nyelvű monográfia 2022. március elején jelenik meg. A monográfia a kutatás legfontosabb eredménye, mivel a római vallással és provinciális régészettel foglalkozó szakirodalomban ez az első olyan kötet, amely a dunai provinciák vallásával szintézis-szerűen foglalkozik. 2021-ben is több nemzetközi konferencián vettem részt és több tanulmány és könyvfejezet megírására kértek fel.

A már megjelent, valamint a leadott, de megjelenés előtt álló tanulmányok listáját, a projekthez kötődő főbb híreket, videókat, előadásokat és a projekt másik fő eredményének számító Digitális Szentélyek Atlaszát (Digital Atlas of Roman Sanctuaries in the Danubian Provinces) a projekt állandóan bővülő és frissülő honlapján tekinthetik meg (www.danubianreligion.com).

A projekt szakmai eredményei

A kutatás legfontosabb eredménye a 298 oldalas angol nyelvű monográfia, amely szintézisszerű összefoglalást ad az elmúlt három év kutatásának szakmai eredményeiről.

A kötet első fejezetében a kutatás elméleti és módszertani téziseit vázoltam fel. Módszertanomban a vallástudomány és római provinciális régészet közötti párbeszédet igyekeztem hangsúlyozni. A kutatás központi tézise, hogy a XVIII. század óta dunai provinciák néven ismert, hét római provinciát összefoglaló régió valláskommunikációja három fő szakralizációs térben jött létre. Ezek a tereket a következő kategóriákba soroltam: makro-terek (köztéri templomok, komplex-szakrális övezetek, városok, provinciális határok, extra-provinciális kereskedelmi, katonai vagy vám-hálózatok), mezzo-terek (kisvallási csoportok gyülekezőhelyei) és mikro-terek (háziszentélyek, villa-szentélyek, útmenti és vidéki kis szakralizált terek). A dunai provinciákban fellelhető valláskommunikációs stratégiák döntő többsége a mezzo-terekben, közép-terekben zajlik, amely rendkívül jelentős régészeti anyagot hagyott hátra és amely jelzi, hogy a kis, 10-30 fős kisvallási közösségek jelentették a régió legfőbb társadalmi, vallási, gazdasági hajtómotorját. A kutatás rámutatott arra, hogy a Római Birodalomban a Kr.u. I-III. században jelentkező valláskommunikációs stratégiák (új istenségek, új szakralizált terek, vizuális programok, ikonográfia) ugyan nagy számmal jelen vannak a dunai régióban – amely a római vallás univerzalista, globális sajátosságaira utal – de számos helyi, többségében a római hódítás előttről fennmaradt vallási hagyományt is találunk

itt. Ezek a hódítás előtti vallási hagyományok ugyanakkor már nem hasonlíthatóak a késő vaskor vallásához, hanem a római vizuális nyelvezet és valláskommunikáció stratégiáival bővülve, globális vallási formákat produkáltak. Ezeket, az általam „újra-alkotott vallási hagyományoknak” nevezett esettanulmányokat, valamint a hódítás előtti és azt követő vallási életnek az átmeneti korszakát külön, részletes fejezetben elemeztem kötetemben. A dunai provinciák római hódítás előttről fennmaradt vallástörténeti hagyományai és az ebből építkező, a római korban újra-alkotott valláskommunikációs eszköztár elsősorban Raetia és Noricum, valamint Pannonia Superior provinciákban figyelhető meg. Ennek ugyanakkor nem csupán történeti-globális okai vannak, hanem kutatástörténeti is: Raetia esetében a hódítás előttről közel 200 ún. hegytetői szakrális tér ismert, valamint közel százéves hagyománya van az ún. hegyvidéki régészethoz, szemben a hegyvidéki régészet terén sajnos óriási adóssággal tartozó Dacia vagy Moesia provinciákkal. Kutatásom igyekezett hangsúlyozni, hogy a dunai provinciák valláskommunikációs sajátosságai nem csupán a hódítást követően átvett kolonialista jelenségként értelmezendők, de sokkal inkább a vallási globalizáció néven ismert folyamat sajátos és birodalmi szinten is ritkán megfigyelhető példái.

A kutatás második fókuszpontja az ún. makro-terek szerepe a valláskommunikációban volt. Makro-terek alatt minden olyan térformát értek, amelyet ma köztér, publikus tér néven ismerünk. Ez a római korban nemcsak egy jogilag jól meghatározott és szigorúan limitált tértípus volt, de a kis és nagy közterek ugyanakkor számos formában hatottak a vallásos életre is. Külön vizsgáltam azokat a birodalmi léptékű makro-tereket, amelyek provinciális határokat meghaladnak és évszázadokon át összekötötték vallási közösségeket. Ilyenek például a *publicum Portorii Illiyrici* vámhatóságának útvonalai, a Borostyánkő-út, a Po vidékét és Raetia völgyeit összekötő kereskedelmi utak, vagy a dunai régiókban kialakult vallási zarándokutak és főbb turista-utak is. Ezek mind elementáris szerepet játszottak úgy a kisvallási közösségek létrejöttében, mint a további makro-terek létrehozásában és fenntartásában. A Duna, mint makro-regionális térfaktor is jelentős szerepet töltött be a vallásos életben, ezt bizonyítják a Danuviusnak és társ-folyóinak ajánlott votív feliratok jelentős száma is. A makro-tereknek egy másik, a dunai provinciákban is jelentős, bár birodalmi léptékkal mérve kevésbé látványos formája a város. A „citification”, városi vallás néven ismert jelenséget elsőként kutattam ebben a régióban, rámutatva arra, hogy a legio-táborok körül kialakult városok – elsősorban a dunai régió keleti és középső részén – domináns hatást gyakoroltak a teljes provinciális vallásra. Kivételt képezett ez alól Moesia Inferior pontusi régiója, ahol a hódítás előtt már hatszáz éves urbanizációs hagyomány figyelhető meg, ellentétben a többi régióval. Bár a dunai provinciák urbanizációja jelentéktelen a birodalom más, több évszázados urbánus hagyománnyal

rendelkező vidékeihez képest (Aegyptus, Asia Minor, Italia), egyik sajátossága ennek a makro-régióknak, hogy négy város szinte teljes mértékben dominálja a hét provincia által háromszáz év alatt felhalmozott epigráfiai és figuratív anyagot. A Heidelbergi Epigráfiai Adatbázisban (EDH) 5724 votív felirat található a dunai provinciákban, ennek közel 30%-a Carnuntum, Aquincum, Apulum és Sarmizegetusa római városokban halmozódott fel. Ezek közül csak Sarmizegetusa volt civil – tehát katonai *legio* nélküli, feltételezhetően *colonia deducta* alapítású – város.

A makro-terek elemzésekor kitértem ugyanakkor a városokon belül kialakított jelentős templomok, zarándok-helyek és a *legio*-táborokon, valamint segédcsapattáborokon belül létrehozott *aedes signorum* valláskommunikációs elemzésére is. Ez utóbbiak – bár a legnagyobb számú kategóriát képviselik az ismert szakralizált terek közül a dunai régióban – sajnos nagyon kevés esetben voltak szisztematikus ásatás által kutatva, így régészeti anyaguk szegényes, nemegyszer elégtelen információval szolgál még a közel két évszázados hagyománnyal rendelkező nyugati provinciák esetében is.

A mezzo-terek esetében elsősorban a mithraeumok és dolichenumokat elemeztem, amelyek a dunai régió legelterjedtebb kisvallási csoportjainak számítottak. Külön fejezetben kitértem ugyanakkor a kisvallási csoportok terjedési mechanizmusára, amelyet vallástudományi komparatív módszertannal elemeztem Ann Taves legutóbbi kutatásaira hagyatkozva. A dunai provinciák területén ezek a mezzo-terek képezték az urbánus és katonai vallás legfőbb mozgatórugóit és hagyták ránk a leggazdagabb régészeti anyagot is. Ezen közösségek közötti mobilitás és kapcsolat-háló további alap kutatásokat igényel.

A mikro-terek elemzése jelentette a projekt egyik fő provokációját. A dunai régió régészettörténeti, kutatástörténeti sajátossága, hogy az ún. domesztikus vallás (házi vallás, egyéni vallás) formái és forrásai rendkívül limitáltak, így az egyéni és házi vallás elemzésére nagyon kevés jól dokumentált példát tudtam felsorakoztatni. Bár tárgyak számában a régió nem szűkölködik, azok döntő többsége sajnos kontextus hiányában kevés információt szolgál az ún. élő vallás (*lived religion*) dimenzióiról.

A kutatás eredményeképp létrejött monográfia nemcsak két tudományágat – vallástudományt és római provinciális régészetet – egyesít innovatív és transzdisciplináris módszertana révén, de forrásanyagában is erre a heterogenitásra törekedik. Munkám során – különösen az urbánus és kisvallási csoportok valláskommunikációjának elemzésekor – a mikrohistoriográfiai esettanulmányokat és mikrokomparatív módszertant használtam. Ezekben az esetekben részletesen elemeztem egy-egy esettanulmányt, de igyekeztem megtartani a kutatás témáját, a valláskommunikáció globális, „dunai” jellegét. A kutatás ugyanakkor számos fejezetben a

makro-régiók és makro-adatok forrásaira támaszkodott. A kötetben felsorolt mintegy 250 istennév a rendelkezésünkre álló digitális epigráfiai adatbázisok mintegy 5700 (a Clauss-Slaby adatbázis szerint, több, mint 7000) votív felirat elemzéséből állt össze. Az általam összegyűjtött 280 régészetileg azonosított szentély, amely a hét provinciában jött létre a Principatus korában jelenleg az eddigi legrészletesebb lista a dunai provinciák szentélyeiről. A kötetben közölt istenség-lista és szentély-lista részletesebb, kontextuális elemzése további tanulmányaimban és a projekt honlapján elérhető digitális atlaszban lesz elérhető és folyamatosan bővülni fog várhatóan az epigráfiai azonosított és feltételezett szakralizált terekkel is.

A 2018 novembere és 2022 januárja közötti időszakban **1 angol nyelvű monográfia, 11 szakmai és 1 ismeretterjesztő tanulmányom** jelent meg, amelyben a projekt részeredményeit közöltem és az NKFI támogatását megemlítettem. Ezek listája elérhető a pályázat online felületén, az MTMT-listában, a projekt honlapján, valamint academia.edu oldalamon is. A projekt másik fő eredménye a Dunai provinciák római szentélyeinek digitális atlasza (The Digital Atlas of Roman Sanctuaries in the Danubian provinces). A hét provincia 280 régészetileg feltárt szentélyét egyenként, földrajzi koordinátájának megfelelő helyén találjuk. Mindegyik szentély esetén a földrajzi koordináták, a szentély mérete vagy alapvető adatai és bibliográfiai referenciák szerepelnek. Számos esetben a szöveges összefoglalóhoz képanyag is tartozik.

A projekt 2018-2022 közötti időszakában több nemzetközi konferencián vettem részt és 2021 októberében megrendezésre került az általam szervezett nemzetközi szentély-konferencia, amely a dunai provinciákban az elmúlt években kutatott legújabb szentélyeket mutatta be. Ezen események konferencia-közleményei és kollektív kötetei 2023 során fognak megjelenni.

A projekt nevét tartalmazó és részeredményeit közlő, megjelenés előtt álló vagy készülő tanulmányok a következők:

1) Spaces of Reinvented Religious Traditions in the Danubian Provinces. In: Corinne Bonnet (éd.), *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean: Spaces, Mobilities, Imaginaries*, Berlin, De Gruyter, 2022, forthcoming. (leadott, elfogadott – várhatóan 2022 második felében).

2) Sacralisations of space in the Danubian provinces during the Principate. In: Woolf, Greg et al. (ed.), *Sanctuaries and Experience: Knowledge, Practice and Space in the Ancient World*. Forthcoming. (leadott, elfogadott, várhatóan 2022 végén).

3) Religion in the making in Roman Dacia. Religious communication in the frontiers of the Roman Empire. In: *Proceedings of the XXIII Limeskongress*, Belgrade, Forthcoming. (leadott, elfogadott, várhatóan 2022 végén).

- 4) The reception of Roman Mithras in Transylvania in the 18th -19th century, In: *La Revista de Historiografia (RevHisto)*, 2022, forthcoming (leadott, elfogadott, nyomdában, várhatóan 2022 májusban)
- 5) Az örök Dacia mítosza. A dákoromán kontinuitás metahistóriája a kortárs román régészet- és történettudományban. [The myth of Dacia Aeterna. The metahistory of Dacian-Roman continuity in the contemporary Romanian historiography]. In: *Történelmi Szemle* 1/2022. Forthcoming (leadott, elfogadott, várhatóan 2022 májusban)
- 6) Sanctuaries in Raetia: space sacralisation in Roman religion at the edges of the Roman Empire. In: *Cercetari Arheologice*, 2022, in preparation (leadott, elfogadott – várhatóan 2022 júniusban)
- 7) Mystery cults in the Central Balkan Roman provinces. In: Bowden, Hugh – Rassia-Iliana, Aikatarini (eds.), *Oxford Handbook of Ancient Mystery Cults*, Oxford, Oxford University Press, in preparation. (szerződött, készülöben, várhatóan 2023-ban)
- 8) I. Introduction: Space sacralisation in the Danubian provinces. In: Csaba Szabó – Christian Gugl (eds.), *Sanctuaries in the Danubian provinces. Interdisciplinary dialogues in archaeology of religion*, Brill, Boston-Leiden, in preparation. (készülöben, várhatóan 2023-ban)
- 9) Reinventing religious traditions in Pannonia Inferior and Dacia. In: Csaba Szabó – Christian Gugl (eds.), *Sanctuaries in the Danubian provinces. Interdisciplinary dialogues in archaeology of religion*, Brill, Boston-Leiden, in preparation. (készülöben, várhatóan 2023-ban)

Projekt eredményeinek hasznosíthatósága rövid és hosszú távon

A projekt honlapjának 2019 óta 1800 egyéni látogatója volt, míg a digitális atlaszt 2022 januárjáig 4250 alkalommal látogatták meg. A digitális atlaszt felvették több, nemzetközi digitális hálózatba, így a Digital Classicist és az AWOL Online honlapok is közlik.

A dunai provinciák rekonstruált templomait bemutató vallási turizmus útvonaltervét és annak turisztikai hasznosításáról szóló javaslatunkat bemutattuk Szontágh Szabolcsnak, a Nemzeti Vallásturizmus Tanács államtitkárának. A turisztikai értékesítése a dunai régió szentélyeinek bemutatásra került továbbá Danko Ćosić és Michael Werner professzornak, a The Roman Emperors Route and Danube Wine Route nevű európai kezdeményezés szakmai igazgatójának. Mindkét fél érdeklődve fogadta a projekt nagyközönség számára hasznosítható aspektusait és nyitottak az együttműködésre a jövőben. Az együttműködés konkrét terveiről további egyeztetések szükségesek.

A projekt által összegyűjtött gazdag epigráfiai gyűjtemény, istenség-lista valamint szentély-lista alapján az elkövetkező 1-2 évben további szakmai tanulmányokat szeretnék kiadni és hosszú távú terveim között szerepel a római vallásról szóló részletes, magyar nyelvű szintézis megírása is, amely a magyar nyelvű ókortudomány és vallástudomány egyik alapvetően hiányzó pontja Hahn István 1975-ös és Köves-Zulauf Tamás 1995-ös munkája óta.

Szeged

2022.02.01.

dr. Szabó Csaba

A handwritten signature in blue ink, consisting of stylized cursive letters, likely representing the name 'Csaba Szabó'.